

Vondrák, Václav

Kdy působil zákon Fortunatovův? ; Dvojitá metatonie v praslovanštině

In: Vondrák, Václav. *Další příspěvky k nauce o praslovanském přízvuku*. Brno: Filosofická fakulta, 1924, pp. 29-33

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/126462>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

V čakavštině podlehl tomuto vlivu poněkud i typ 4., neboť zde máme: *pōnór, pōnōra, prōgōn, prōgōna* a *prōgōn* (Belić, str. 213).

V češtině máme celkem obdobné poměry jako jsme je našli právě v srbochrvatsštině. Tedy: *záchod, východ, příchod, zábor, úbor, úskok, nárok, úrok, výnos, únos, závod, návod* (výjimku tvoří *pře: přechod, převod* atd.).

Obdobně pak: *soumrak, soused, výkaz, zákaz, příkaz, úkaz, náhled* atd.

Podle *návod, závod* atd. též pak *důvod, původ, průvod, slc. prievod*, tedy jako v čakavštině *pōnór* a pod. Podle *východ, záchod* též *důchod, průchod* atd. (viz v autorových Příspěvech § 17).

V polštině máme také ještě slova prozracující někdejší délku: *wądot (wędót), wąwóz, wąkop, wątok, sapiierz* a pak i *sąsiad*.

II.

42. Zde jde o délky v trojslabičných slovech, v nichž je polohláska v některé slabice (nejčastěji v poslední). Podle toho je zde více možností, poněvadž přízvuk není zde vázán na jistou slabiku:

1. Přízvuk je na poslední slabice na př. schr. *kōmār, komára*, č. *komár, komára* atd. viz A. II. 1. (Slova s polohláskou § 5). Tam jsou též případy, kde je polohláska v 2. slabice: štok. *cvijětak, cvijětka*, č. *kvítek* (§ 6).

2. Přízvuk je na předposlední dlouhé slabice.

Předcházely-li před polohláskou dvě dlouhé slabiky, zkrátila se často první a druhá s přízvukem se udržela na př. d. pl. č. *rukám*, lok. *rukách*; 3. pl. č. *třesou, pasou*. Kde je tato kombinace jen v nom. akk. sg. a v ostatních pádech jsou tři slabiky s plnými samohláskami, kde tedy obědělky musily býti zkráceny, podlehl tomu i nom. akk. sg.: štok. *jězik, jězika* (viz A. II. 2., Slova s polohláskou). Je-li druhá přízvučná slabika krátká, je to případ pod B. I. b) β).

3. Přízvuk je na 3. (neb další) slabice od konce slova.

a) V první slabice zachovala se délka: č. *kámen*, proti *kamene* atd. (a podle toho často *kamen*), štok. ovšem *kāmēn* (viz A. II. 3., Slova s polohláskou);

b) v druhé slabice: p. *miesiąc*, č. *měsíc* a pod. (viz A. II. 3 b), Slova s polohláskou). Tamtéž případy jako dat. a lok. pl. č. *vránám, vranách* a 3. pl. čak. *mōrū*, č. *mohou*, čak. a štok. *būdū*, č. *budou*.

Kdy působil zákon Fortunatovův? Dvojitá metatonie v praslovanštině.

43. O relativní době, kdy působil zákon Fortunatovův v slovanštině, jsou, jak známo, různé názory. Posledně pojednával o tom plný

holandský slavista van Wijk ve své práci „Die baltischen und slav. Akzent- und Intonationssysteme“. Amsterdam, 1923 str. 28—35. Zde přichází k závěru, že náš zákon působil sice již v praslovanštině, v některých případech že se však opakovalo jeho působení ještě i v jednotlivých slov. jazycích, tedy až po době praslovanštiny (str. 34—35). Důkazy, které podává pro druhou část své poučky, nepostačují, hlavně to platí o lok. sg. na *-u* v některých slov. jazycích. Zde jde přece možnost, že tato koncovka kmenů na *-u*, která v jistých případech podle zákona Fortunatova strhla na sebe přízvuk, uplatnila se později i s tímto přízvukem jinde.

Pro poučku, že zákon ten působil až na slov. půdě a že to nebyl nejstarší zákon, který můžeme na této půdě zjistiti, můžeme podati důkazy.

44. Především budiž poukázáno na přízvukové a kvantitativní zákony, které platily při tvoření iterativ z jiných sloves v praslovanštině. Zákony ty jsou uvedeny v mé Vgl. slav. Gramm.³ str. 254—256. Kde mělo na př. základní sloveso akut na dlouhé kořenné slabice, byl přeměněn v cirkumflex, který však byl pošinut ještě podle zákona Fortunatovova na následující slabiku, na př. r. *byvátě* : *byvāju* k *byť*, štok. *bīti*, č. *býti*, lit. *biti*. Cirkumflex byl zase změněn v starý akut. K někdejšímu *séděti* : *sědiš*, které mělo cirkumflex na kořenné slabice *séd*-, bylo utvořeno iterativum schr. *sjědati* : *sjědām* (k tomu *sjědnuti* : *sjědnēm*), č. *sedati* : *sedám* (*sednouti* : *sednu*), než ještě byl klesavý přízvuk pošinut na *-i*, tedy než se z toho stalo slov. *sěděti* : *sědím*, *sědiš*, schr. *sjěditi* (m. *sjědjeti*) : *sjědīm*, čak. *siditi* : *sidin*, r. *siděť* : *sižu*, *sidiš*, *sidit*, č. *seděti* : *sedím*. V ruštině však bylo vyrovnáno jako ve většině ostatních případů s prvním typem : *sědátě* : *sědāju* a v slovinštině souhlasí také *sedāti* : *sėdam* s *bivāti* : *bivam*.

Podle toho byla zde provedena metatonie, při níž vznikaly zase jen staré kvality přízvukové, a potom teprv působil zákon Fortunatovův.

45. Před působením tohoto zákona působil však ještě jiný: po dlouhé slabice změnil se klesavý přízvuk následující slabiky v stoupavý a sice jak v dlouhé tak i krátké slabice. V posledním případě vznikl nový přízvuk v praslovanštině, totiž stoupavý přízvuk na krátké slabice. Dříve jsem předpokládal časovou prioritu zákona Fortunatovova před naším, ač bylo poněkud nápadné, že se na př. mezi předložkovými složeninami nevyskytuje takřka ani jedna, u které bychom mohli předpokládati, že měla v praslovanštině přízvuk v nom. sg. na *-a* (podle zákona Fortunatovova) a očekávali bychom tak u složenin

s krátkou předložkou (r. *pochvalá* vykládal jsem si vlivem základního *chvalá*, poněvadž význam v složenině je jen nepatrně modifikován, na-proti tomu v štok. *pöchvala*). Proto nezbyvalo, než předpokládati, že záhy bylo u těchto složenin v nom. sg. vyrovnáno mezi někdejšími nom. sg. s pošinutým přízvukem na *-a* a akk. sg. a sice dříve ještě, než byl u typu 3. a 4. v akk. sg. a v nom. akk. pl. přízvuk klesavý pošinut na předcházející slabiku, tedy na předložku (Příspěvky . . . § 21), že však zůstal stoupavý jako byl dříve v nom. sg. na *-a*. Avšak to se příliš nezamlouvá a bylo by jistě pravdě podobnější, kdybychom mohli aspoň v jedné skupině těchto složenin nějak odůvodnit tento stoupavý přízvuk v nom. sg. na kořenné slabice základního slova. A tuto možnost můžeme snadno míti, předpokládáme-li, že klesavý přízvuk po délce přecházel v stoupavý ještě před působením zákona Fortunatovova. Podle našeho předpokladu je pak v 1. a 2. typu **nāvada* a **nālōga* (kde ' znamená stoupavý přízvuk na délce a " na krátké slabice, v prvním případě je to akut starého rázu, žádný neoakut). Podle těchto nominativů mohly pak býti upraveny i nominativy 3. a 4. typu: **otāva* a **opōna*, u kterých konečně mohl býti i přízvuk na *-a* pošinut a potom teprv vyrovnán s 1. a 2. typem, anebo spíše vůbec ani nedošlo k tomuto pošinutí. Potom zde mohl býti přízvuk v nom. vyrovnán s přízvukem akkusativu co do jeho kvality (stal se klesavým i v nom. sg.), než byl klesavý přízvuk uvnitř slova pošinut na předcházející slabiku. Tím nabyl typ s klesavým přízvukem na předložce většího významu a je pak spíše pochopitelné, že na př. v slovinštině docela zvítězil. I v srbochrvatsštině má rozhodně převahu, Leskien napočítal zde asi 220 případů (jako *nātega*, *prīpeka*, *ōbrana*, *pōkora*) proti asi 70 jako *nāvada*, *nāloga* atd. Zajímavé pro nás je as 45 s *po-* jako *pōbjeda* proti jen as 10 jako *pōstelja*, a z toho jsou některé problematické.

46. Byla však i možnost druhá, že totiž přízvuk byl vyrovnán podle nominativu a to tím spíše, že i u typu 1. a 2. byl též stoupavý přízvuk. Pak nebyl ovšem tento stoupavý přízvuk pošinut na předcházející předložku. To by nám zase vysvětlilo, proč tento typ nabyl na př. v ruštině docela vrchu (viz Příspěvky § 28). Taktéž i v bulharštině. (Leskien, Gramm. der skr. Sprache. 1914, str. 190).

47. Že útvary jako **nāvada*, *nālōga*, které se nyní jeví v srbochrvatsštině jako *nāvada*, *zāloga*, *zāmuda* atd. (§ 25 a 24) pocházejí již z pradávných dob praslovanštiny, ukazují nám slova jako čak. *drāgōst*, *drāgōsti*, štok. *drāgōst* a pod. (§ 38—42), která jsou odvozena

též od obdobných nominativů jako **drāgōta*, kde tedy nebyl také přízvuk posunut na *-a*, poněvadž se po délce změnil v stoupavý, což se mohlo ovšem státi jen ještě před působením zákona Fortunatovova.

48. A i jiné případy se za tohoto předpokladu snáze vysvětlují. Pravidelné je podle toho r. *utrōba*, *utrōby* atd., taktéž čak. *utrōba*, blh. *utrōba* a tomu odpovídá délka před přízvukem na krátké slabice (Vgl. slav. Gr.², str. 279, § 202) v č. *utrōba* (v. *utrōba*). Na *o* uvnitř slova mohl býti jen stoupavý přízvuk (zde na krátké slabice) a ten si můžeme vysvětliti předcházející délkou. V štokavštině máme odchýlné *ūtōba*, což asi vzniklo druhotně z pravidelného **ūtōba*. Ve slovích s krátkou kořennou slabikou byl přízvuk v nom. posunut na *-a*: **chorōbā* a v akk. **chōrobōq*. Vlivu takových slov podlehla ovšem i jiná s dlouhou kořennou slabikou, takže by se i dalším takovým vyrovnáním podle akk. mohlo vysvětliti *ūtōba*. V ruštině je správně *chudōba* (v. obdobného tvaru *chudōbā*), *žalōba* (v. *žalōba* podle *žalovatъ*).

V slovinštině projevují též vliv slova s krátkou kořennou slabikou: *gnusōba*, štok. též *gnusōba*, *grdōba*, čak. *grdōbā*, *hudōba*, štok. *hudōba*, akk. sg. *hudōbō* z (*hudōbo* (tak bylo tomu dříve).

Podle toho je dále pravidelné r. *dubrōva*, p. *dābrova*.

49. Dvoji tvary byly původně též u slov s příponou *-ota* a sice měl jeden typ v deklinaci veskrz stoupavý přízvuk na *o* na př. **suchōta* a druhý nom. **dobrotā*, akk. **dobrōtq*, n. akk. pl. **dobrōty*, kteréžto dva poslední tvary vedly k **dōbrotq* a **dōbroty*. Dva tyto typy působily však vzájemně na sebe. V ruštině je ještě *suchōta* vedle *suchotā* (podle typu *dobrotā*) a v plur. *suchōty*, což je původní, ale podle toho i *dobrōty*, *dobrōt* atd., v štokavštině je též vyrovnáno: akk. sg. *srāmōtu*, pl. *srāmōte* a též *dōbrotu*, *dōbroti* (-e), nom. sg. *dobrōta*, ale ovšem i *suhōta*. Čak. *dobrotā*, *dōbrotu*, *dobrotāmi*.

V slovinštině se zachoval rozdíl jen potud, že zde máme podle akk. *bosōta*, *dobrōta*. Původně měla všechna tato slova v nom. sg. přízvuk na *-a* a ten se zachoval u druhé skupiny: *bistrōta*, *čistōta* atd. (viz Příspěvky § 34).

Podle toho musíme mít za to, že bylo dříve v češtině *sūchota* (v praslovanštině **sūchōta*), ale vedle toho vzniklo později vlivem adjektiva *such* nové *suchota*, které proniklo a zatlačilo starší tvar do pozadí s diferencovaným významem zhubné nemoci: *sūchoty*, *souchoty* a od toho dále *souchotiny*. Zachovalo se i *mrākota* se svou délkou, pro odlišnost významu nemohlo zde základní slovo *mrak* se svou krátkou samohláskou působiti.

50. Z těchto výkladů vyplývá mimo jiné, že musíme rozeznávatí dvojí metatonii v praslovanštině: starší, při níž se nevyskytl ještě žádný neoakut na délce, což se stalo teprv při pozdější metatonii v gen. pl. a u adj. atd.

51. Mimo to se zde naskytla možnost, prohloubiti dřívější výklady týkající se hlavně složenin s předložkami. Nemohl bych nikdy souhlasiti s výkladem, který předpokládá, že do složenin jako *pòsluk*, *pògtěd* atd. proniklo znova základní slovo se svým klesavým přízvukem, který musil pak býti pošinut na předcházející slabiku. Ptám se však, jak by bylo mohlo základní slovo vniknouti znova do složenin jako *òblāk*, *òbòd*, *òbruč* a pod. Zde se přece základní slova nemohla sama vtírati, takže by to bylo spíše žádalo jakéhosi předběžného filologického či slavistického vzdělání. Může-li se něco podobného připisovati Praslovanům, o tom ponechávám rozhodnutí zastáncům právě uvedené theorie; já o tom velice pochybuji. Mimo to máme složeniny, jejichž základního slova se ani neuzívalo, vyskytuje se jen v složeninách jako *pòkora* (r. *pokóra*), slov. *pokòra*, *pòzlata* (r. *pozolòta*), slov. *pozlàta*, *ùklada* atd. Je velmi mnoho takových složenin.

52. Konečně budiž ještě jedna poznámka připojena. Poněvadž oba zákony jak onen o první metatonii, tak i o změně klesavého přízvuku v stoupavý po délce působily v nejstarší době praslovanštiny, jsou jejich účinky pozdějšími různými obměnami velice zatemněny. Ještě účinky prvního se mohou spíše rozeznávatí, poněvadž zde šlo také o funkční úkol, čehož u druhého nebylo. Mimo to bylo zde několik typů, které vzájemně na sebe působily. Přes to zachovalo se ještě dosti příkladů, které svědčí pro náš výklad. Myslím, že se asi sotva komu podaří vysvětliti složeniny jako schr. *òblāk*, slov. *oblāk* (z *òblak*), r. *òblako* (dial. *òboloko*), schr. *òblīk*, slov. *oblīk*, r. *òblīk*; schr. *òbruč*, slov. *obrùč*, r. *òbruč*, schr. *òblūk*, slov. *oblūk*, r. *òblūk*; schr. *òkolo*, slov. *òkòli*, r. *òkolo*; schr. *pòjas*, slov. *pojās* (v. *pās*), r. a blh. *pójas* atd. proti schr. *nàrod*, slov. *nàrod*, -*ròda*, r. *naròd*, schr. *zàkon*, slov. *zàkon*, -*kòna*, r. *zàkon*, schr. *sùsed*, slov. *sùsèd*, -*sèda*, r. *sosèd* atd., které pocházejí z praslovanštiny a přesně se ještě rozeznávají v slovanských jazycích, kde se ještě vůbec přízvukové rozdily zachovávají.

0 slovesech s původním klesavým přízvukem na kořenné slabice.

53. Jsou to ovšem po výtce iterativa, která nás zde zajímají, jako štok. *bívati*: *bívām* a pod. Nám jde zde hlavně o vysvětlení jejich kvantitativních a přízvukových poměrů, které jsou dosud nevyjasněny. Obtíže